

TERMINIJOS SMULKMENOS IR LEIDINIAI

TERMINIJOS ĮVAIRENYBĖS

1. V. Kudirka ir žodis *sakalas*

V. Kudirka nebijojo lietuviško žodžio, minkė jį kaip geras puodžius molį. Jo raštuose rasime ir įdomių okazionalizmų (pvz., *šliupofobija*, *brazilijomanija*), ir savitų naujadarų. Pavyzdžiui, boro rūgštį jis vadino naujažodžiu *pusrūgštė*, patranką – žodžiu *griaustuvas*, slėptuvę – *paslaptimi*, ginklanešį – *skydberniu* ir t.t. Žodžių *griaustuvas*, *paslaptis* tokiomis reikšmėmis nėra net didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“, o žodžiai *skydbernis*, *pusrūgštė* pateikti tik iš V. Kudirkos raštų.

Savo satyrose V. Kudirka sukūrė ir keletą rusų carinių valdininkų asmenvardžių. Vienas iš jų – *Deržijubka*. V. Kudirkos žodžiais tariant, „geras žmogus ir didelis mergišius“. *Deržijubkos* pavardės motyvacija kiekvienam skaitytojui aiški ir paprasta. Tačiau žodžių darybos atžvilgiu šis naujadaras kai kuo įdomus. Rusų kalboje „veiksmažodis + daiktavardis“ tipo sudurtinių žodžių pirmuoju sandu gali eiti liepiamoji nuosaka, pvz.: *держуморда*, *непекату-поле*, *зопу-цет*. Tokių darinių lietuvių kalboje nėra. Turime tik bene vienintelį seną ir keistą lietuvišką žodį *kaliboba* „ketvirtasis vienos moteriškos vyras“. Žodžių darybos specialistas P. Skardžius šį žodį vadino labai senu dariniu. Tarmėse mes juk turime liepiamosios nuosakos formų ir be formanto *-k*, pvz.: *giedy* „giedok“, *dedy* „dėk“, *kaly* „kalk“. Taigi, nors V. Kudirkos sukurtas asmenvardis *Deržijubka* mus nuvedė šiek tiek į lankas, bet tik įdomūs *sakalai* gali taip padaryti. Pastarajame sakinyje tyčia pavartojome žodį *sakalas* tokia pat leksine reikšme, kokia jį vartojo V. Kudirka. Šiuo žodžiu jis vadino „pasakymą“. Žodį *sakalas* V. Kudirka pasidarė iš veiksmažodžio *sakyti*. Taigi V. Kudirkos žodis *sakalas* „pasakymas“ ir terminas *sakalas* „toks paukštis“ yra tikri homonimai. Daugelis V. Kudirkos *sakalų* ir po šimtmečio įdomūs ne tik kalbininkams.

2. Vaižgantas ir žodis *pasakėčia*

Kiekvienam turbūt aišku, kad literatūros terminas *pasakėčia* – dirbtinis žodis. Kol dar nebuvo šio termino, buvo vartojamas žodis *pasaka*. Pasakėčias pasakomis vadino S. Daukantas, J. Želvavičius (1822–1886), išvertęs 25 I. Krylovo pasakėčias ir išleidęs jų rinkinį. Žodis *pasakėčia* padarytas iš žodžio *pasaka*, pridėjus priesagą *-ėčia*. Iš akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“ gali atrodyti, kad šio termino autorius – J. Jablonskis. Tačiau tikriausiai terminas *pasakėčia* – ne jo naujadaras.

Lietuvių kalbos institute laikomi Terminologijos komisijos, veikusios prie Švietimo ministerijos 1921 m., protokolai. Iš jų matyti, kad 1921 m. spalio 13 d. K. Būga, A. Dambrauskas, J. Jablonskis, T. Ivanauskas, V. Krėvė, P. Mašiotas, J. Tumas, A. Smetona ir A. Vireliūnas svarstė literatūros terminus. Referavo J. Tumas. Tą dieną ir buvo patvirtintas terminas *pasakėčia*. Prie jo nėra jokio paaiškinimo, kas būdinga kitiems terminams, todėl galima manyti, kad šį naujadarą pasiūlė J. Tumas, o kiti posėdžio dalyviai jam pritarė.

3. Matematikas Z. Žemaitis ir terminas *skaičius*

Veiksmažodis *skaičiuoti* padarytas iš žodžio *skaičius*. Pastarasis žodis palyginti senas. Konkrečių daiktų kiekio reikšmę jį vartojo M. Daukša, S. B. Chilinskis ir kiti mūsų senosios raštijos veikėjai. Tačiau kaip matematikos terminas žodis *skaičius* yra naujas, atsiradęs tik per Pirmąjį pasaulinį karą. Vienas jo terminizacijos krikštėvių buvo matematikas prof. Z. Žemaitis. Štai kaip jis rašė apie šio termino svarstymą su J. Jablonskiu: „Nuodugniai buvo nagrinėjamas skaičiaus pavadinimo klausimas. Iki to laiko buvo vartojami terminai *skaitlis*, *skaitlinė*, *skaitlius* ir iš pastarojo sudarytas veiksmažodis *skaitliuoti*. Mums, matematikams, *skaitlius* atrodė visai priimtinas, nes ir gyvojoje kalboje buvo panašios struktūros žodžių: *derlius*, *drėblius*, *dieglius*, *perteklius*. J. Jablonskis prieš tą žodį nelabai prieštaravo, bet jokių būdu nesutiko, kad iš jo būtų sudaromas žodis *skaitliuoti*: esą iš veiksmažodžio sudaryti daiktavardį galima, bet iš tokio dirb-

tinio daiktavardžio vėl daryti veiksmažodį – neleistina; ta proga jis piktai smerkė jau gana plačiai paplitusius naujadarus *mokytėjauti*, *gydytojauti* ir pan. J. Jablonskis pasiūlė vartoti žodžius *skaičius*, *skaičiuoti*, ir mums visiems buvo aišku, kad tai bus geriausi terminai¹.

Vėliau žodis *skaičius* tapo gimininiu pavadinimu ir apaugo daugybe rūšinių terminų, pvz.: *dvejetainis*, *dešimtainis*, *išvestinis*, *menamasis*, *neigiamasis*, *teigiamasis*, *trupmeninis*, *sveikasis skaičius* ir kt. Kai kurie tokių rūšinių terminų yra truputį vaizdingi ir įvardija įdomias sąvokas. Pavyzdžiui, sąvoka, pavadinta terminu *bičiuliškieji skaičiai*, buvo žinoma dar V a. pr. m. e. Tai tokie skaičiai, kurių kiekvienas lygus antrojo skaičiaus visų daliklių (išskyrus tą patį skaičių) sumai. Nors ir keista, bet bičiuliškieji skaičiai yra visiškai nepanašūs vienas į kitą. Pavyzdžiui, bičiuliaujasi skaičiai 220 ir 284, nes pirmojo skaičiaus daliklių (1, 2, 4, 5, 10, 11, 20, 22, 44, 55 ir 110) suma yra 284, o antrojo skaičiaus daliklių (1, 2, 4, 71, 142) suma yra 220. Tokių bičiuliškųjų skaičių porų dabar yra žinoma daugiau kaip pusšimtis. Tačiau visame pasaulyje nerasime matematiko, kuris pasakytų, kiek iš viso bičiuliškųjų skaičių porų gali būti.

Įdomus ir terminas *tobulieji skaičiai*. Pirmasis „tobulųjų skaičių“ sąvoką pavartojo senovės graikų matematikas Euklidas III a. p. m. e. Jis atrado pirmuosius 4 tobulus skaičius. Mažiausi iš jų buvo du: 6 ($1+2+3$) ir 28 ($1+2+4+7+14$). XVI a. matematikai atrado dar tris tobuluosius skaičius. Didžiausias jų išreiškiamas 19 skaitmenų. Dabar surasta iš viso apie 20 lyginių tobulųjų skaičių. Kiek iš viso yra tobulųjų skaičių? Niekas to tiksliai dar nežino.

Programavimo teorijoje taip pat rasime įdomių terminų su žodžiu *skaičius*, pvz.: *kvadratiškasis skaičius* ir *trikampiškasis skaičius*. Pirmuoju terminu vadinamas toks skaičius, kurį galima pavaizduoti kvadratu išdėstytais taškais, o antruoju – skaičius, kurį galima pavaizduoti trikampiu išdėstytais taškais.

Nors Z. Žemaitis padėjo prigydyti terminą *skaičius*, bet pirmasis šį žodį mėgino terminizuoti žodynininkas D. Sutkevičius. Jis *skai-*

¹ Žemaitis Z. Lietuviškos matematinės terminologijos istorijai // Lietuvių kalbos leksikos raida. V., 1966. P. 196.

čiaus mokslu vadino aritmetiką. Savotiška mūsų kalbos ypatybė yra dar ta, kad sąvoką „labai daug“ žmonių kalboje reiškia frazeologizmas *be skaičiaus*, o sąvoką „nedaug“ – *po skaičium*.

4. Gamtininkas T. Ivanauskas ir keli lietuviški tolimųjų kraštų paukščių pavadinimai

Ižymusis mūsų gamtininkas prof. T. Ivanauskas daug keliavo. Savo kelionių išpūdžius jis aprašė keliose knygos, pvz.: „Gamtininko užrašai“ (V., 1982), „Trys mėnesiai Brazilijoje“ (K., 1931 ir V., 1960), „Apie žvėris ir paukščius“ (V., 1956), „Pasaulio paukščiai“ (V., 1971) ir kt. Jo knygos rasime įdomių naujadarų – tolimųjų kraštų paukščių pavadinimų. Trumpai aptarsime kai kuriuos jo vartotus terminus, ypač tuos, kuriuos dar reiktų tikslinti.

„Lietuvių kalbos žodyne“ žodis *petrėlis* turi tik vieną reikšmę: juo yra vadinta boružė. Tačiau šis žodis yra turėjęs dar ir kitą reikšmę. T. Ivanauskas (ir ne tik jis) *petreliu* vadino taip pat mažą jūrų paukščiuką (*Oceanodroma leucorhoa*). Jis, audrai artinantis, pasirodo arti laivų ir buvo laikomas audros pranašu. Terminas, be abejo, biblinės kilmės – atsiradęs iš šv. Petro vardo. Mat paukščiukas tarsi laksto vandens paviršiumi, atsiremdamas kojytėmis į bangų keteras. Taip jis daro todėl, kad laivo sraigtas, ypač audros metu, iškelia į paviršių daug smulkių gyvūnėlių, kuriais šie paukščiukai minta. Terminą, be abejonės, reikia laikyti norminiu ir vartotinu.

Atlanto ir kitų vandenynų pakrantėse gyvena beveik žąsies dydžio paukščiai, dabar jau gerokai apnaikinti. Apie juos T. Ivanauskas taip rašė: „Irklokojų būriui priklauso ir padūkėlių (*Sulidae*) šeima. Vardas „*sula*“ yra paskolintas iš senosios skandinavų kalbos, o viena plačiausiai žinoma rūšis (*S. bassana*) gavo pavadinimą nuo Baso salos, esančios netoli rytinio Škotijos kranto. Kai kuriose kalbose (vokiečių, lenkų, rusų) šie paukščiai vadinami *kvailiais*. Šis nevykęs vardas kilęs iš to, kad jie iš didelio aukščio suglaudę sparnus kaip akmuo puola į vandenį, kad pagautų žuvį. Lietuvių kalboje mes ligi šiol neturime šiam paukščiui vardo, todėl siūlau „padūkėlio“ vardą, kuris nėra žeminantis ir daugiau atitinka šio paukščio

drąsius veiksmus“². Šitokia reikšmė vartojamo žodžio *padūkėlis* nėra „Lietuvių kalbos žodyne“. Šis terminas – apyprastis. Paukščio elgesio keistenybė, imama skiriamuoju sąvokos požymiu, nėra jo „žaidimai“, kaip gali atrodyti iš žodžio *padūkėlis* motyvacijos. Todėl šį paukštį siūlytume vadinti kitoku terminu (pvz., *narūnpaukštis* ir pan.).

Kanadoje gyvena strazdams giminingas paukštis *Dumetella carolinensis*. T. Ivanauskas jį vadina *kačstrazdu* (jo balsas esąs panašus į katės kniaukimą). Toks naujadaras yra netaisyklingas. Lietuviškai jį geriau vadinti terminu *katstrazdis*.

Pietų Amerikoje gyvena geninių būrio paukščių šeima, kurią T. Ivanauskas vadina terminu *medaus rodytojai* (Indicatoridae). Tai žvirblio didumo paukšteliai, labai mėgstantys plėviasparnių vabzdžių perus. T. Ivanauskas apie juos taip rašo: „Norėdamas prieiti prie bičių lizdo paukštelis naudojasi kitų pagalba – bitėdžio opšraus ar žmogaus. Paukštis, radęs bičių lizdą, ypatingu balsu šaukdamas ir laikydamasis ties žmogum, artinasi prie tos vietos, kur lizdas, kol pagaliau pasiekiamas tikslas. Šitaip jis gali vesti žmogų apie 1000 metrų; tada jis sustoja ir laukia, kad būtų paimtas medus, o jam tektų perai“³. Kitoje tos pačios knygos vietoje T. Ivanauskas šį paukštį vadina *medvedžiu* (p. 148). Abu terminai (ir *medaus rodytojas*, ir *medvedis*) yra apyprasčiai. Manytume, kad šio paukščio pavadinimą geriau daryti iš žodžio *korys*, t.y. *koriapaukštis* ir pan. Žodis *bitininkas* jau yra užimtas, nes juo vadinamas į Lietuvą retkarčiais užklystantis kitas paukštelis – *Merops apiaster*.

Eurazijoje paplitę dideli plėšrieji paukščiai – grifai. Jie minta dvėseliena. Viena jų rūšis – *palšasis grifas* (*Gyps fulvus*) – aprašoma ir „Lietuvos faunoje“ (V., 1990). Stambiausias jų pošeimio atstovas yra *avėdra* (*Gypaetus barbatus*). Šis terminas padarytas taip pat, kaip ir žodžiai *žuvėdra*, *žmogėdra*. Kiti panašūs sudurtiniai žodžiai *skruzdėda* (ne *skruzdėdra*), *pelėda* (ne *pelėdra*) sudaryti šiek tiek kitaip. Kodėl? Gal čia kur klaida buvo padaryta? Ne, viskas dėsninga. Žodžiai

² Ivanauskas T. Pasaulio paukščiai. V.:Vaga, 1971. P. 44–45.

³ Ivanauskas T. Ten pat. P. 203.

žuv-éd-ra ir av-éd-ra padaryti kartu darant sudurtinį žodį ir pridodant priesagą. Vadinas, ornitologijos terminai *avėdra* ir *žuvėdra* yra visiškai taisyklingi. Tik nereikėtų norminiu laikyti T. Ivanausko vartoto varianto *aviedra*⁴.

Kazimieras GAIVENIS

⁴ Ivanauskas T. Ten pat. P. 66.